

«Сунтаардаагы анал (коррекционной) уопсай үөрэхтээһин оскуола-интэринээтэ»
муниципальной уопсай үөрэхтээһин хааһына тэрилтэтэ. «Сунтаар улууһа (оройуона)»
муниципальной оройуон

Кылаас чааһын темата:
«Кыайыыны үлэнэн уһансыбыт Аҕа көлүөнэ дьоммут үтүө
холобурдарын ыччаты ийтиигэ тирэх-олук оностуу»

Бэлэмнээтэ:
3 кылаас салайааччыта
Матросова Луизия Октябриновна

Сунтаар, 2020 с.

Бүгүнгү кылааспыт чааһа «Кыайыны үлэнэн уһансыбыт Аҕа көлүөнэ дьоммут үтүө холобурдарын ыччаты иитиигэ тирэх-олук оностуу» диэн буолар.

Сыалбыт-сорукпут буолар:

- эдэр ыччаты аҕа көлүөнэ дьон үтүө холобурдарыгар олобуран патриотическай тыынна уһуйуу, оскуолаҕа өр кэмнэ үлэли сылдыбыт Дорьян Андреевич Можаров туһунан билсигиннэри;

- кырдыабаска ытыктабылы, кини үтүө сүбэтин ылынар буолууну инэри;

- ийэ сирдэрин ытыктыыр ыччаты, төрөөбүт дойдуларыгар эрэллээх эр бэртэрин, олоххо дьулуурдаах дьону иити.

Кирии тыл:

Билинни кэмнэ урукку сыаннастарбыт, идеалларга сүгүрүүүбүт сүтэн, арҕааны дойдулар сабыдыалларыгар оҕустаран аныгы эдэр ыччаттар бэйэмсэх, төрөөбүт дойдуларын, кырдыаҕаһы ытыктаабат, убаастаабат буолууларга үгүстүк көстөр суол. Сылын айы өрөгөйдөөх күммүтүн бэлиэтиир парадтар тэриллэллэр эрэри, хомойуох иһин, аныгы ыччат Улуу Кыайы суолтатын ситэри өйдөөбөттөр, улаханна уурбаттара дыксиннэрэр. Аны кэлэр кэмнэ сиэннэрбит, хос сиэннэрбит Аҕа дойду сэриитигэр норуот хорсун быһыытын, олоххо дьулуурун, кэскиллээх олоҕу уһансыбытын тургэнник умнуохтара. Ол иһин- үүнэр ыччаты кыра сааһыттан урукку көлүөнэ үтүө холобурдарыгар олобуран иитэрбит ордук тоҕоостоох.

Бэсиздэ:

1941-1945 сылларга Аҕа дойду сэриитин алдьархайа ааннаабатах дьэ кэргэнэ суоһун тэнэ. 1418 күннээх-түүн сэллээбэккэ силлиэрбитэ, мөлүйүөнүнэн дьон олоһун огдоллоппут улуу сэрии киһи-аймах олон ааспыт историятыгар сүппэт-оспот бааһы хаалларбыта.

Биһиги Сунтаарбыт улуһуттан сэрии бастакы сылыттан сағалаан 2387 киһи ынырыллан барбыта, олортон 1519 буйун Ийэ дойдуларын, хаан-уруу норуоттарын көнүллэрин уонна тутулуга суох буолууларын иһин олохторун толук уурбуттара. 868 буйуттар Улуу Кыайы кынаттанан төрөөбүт төрүт буордарыгар, аймах-билэ дьонноругар, алаһа дьэилэригэр тыыннаах эргийэр дьолломмуттара.

(Слайда)

Оттон тыылга хаалбыттар Кыайы туһугар бэйэлэрин харыстаммат улэҕэ туруммуттара. Ийэ дойдуга төһө наада буоларынан уонна төһө кыалларынан Кыайыга көмүһү, хорҕолдьуну, сүлүүдэни, түүлээҕи, эти, үүтү, балыгы биэрэргэ туох баар сыраларын биэрэн үлэлээбиттэрэ.

«Тугу барытын фронт Туһугар!» - диэн өрөгөйдөөх хамсааһын ыраах тыылга хаалбыт кырдыаҕастары, дьахталлары, оҕолору бүтүннүү, оборона фондун туһугар араас суол хомуурдар сэрии түөрт сылын устата тохтообокко тэриллибитэ.

1941-1942 сылларга Саха сирин үгүс оройуоннарын үрдүнэн өтөрүнэн буолбатах аһыналаах, умайар уот кураан сыллар буоланнар, от да, бурдук да кыайан үүммэтэҕэ. Нэһилиэнньэҕэ аччыктыыр кыһалҕа тирээбитэ. Колхозтаахтар харанаттан харанаҕа диэри үлэлиллэрэ да, дохуоттара отой суоҕа, кураанах үлэ күнэ эрэ суруллара. Онуоха эбии байыаннай сойуом, нолуок арааһа түһэриллэн ол дохуоттарын суотугар быһа тутан ылаллара. Саха сиригэр хоргуйуу, өлүү да түбэлтэлэрэ тахсыбыттара. 1943 сыл саас

«Партийная жизнь» диэн партия Киин Комитетын сурунаалыгар Саха сиригэр дьон хоргуйан өлөн эрэр диэн ыстатыйа бэчээттэммитигэр, бэрэбиэргэ бөҕө кэлэн, ол түмүгүнэн республика сорох салайааччыларын үлэлэриттэн устубуттара. Бурдук, бородуукта нуормата олохтонон, салгыы элбэх киьи өлөртөн быһааммыттара.

Саха сирин үрдүнэн оборона фондатыгар «Балык трешэ» тэриллэн балыктааһын маассабайдык барбыта. Былаан туоларын наадатыгар мууһу аннынан балыктыырга кытаанах сорок турбута. Биһиги улууспутугар хас да биригээдэ тэриллэн үлэлээбитэ.

Сэрии сылларын сағана бэчээттэммит улуус, республика хаһыаттарын, архыып матырыяалларын булан аахтааха, ол алдырхайдаах кэм туһунан үгүһү көрүүххэ-билиэххэ сөп. 1942 сыл от ыйын 7 кунугэр «Кыым» хаһыакка «улэ сарсыарда 5 чаастан киэһэ 10 чааска диэри барыахтаах» диэн суруллубутун аағабын. Байыаннай бириэмэ ирдэбилэ итинник кытаанаға.

Саха сирин дьоно бэйэлэрэ түүн-күнүс диэбэксэ бэйэлэрин харыстаммакка үлэлииллэрин таһынан, төһө да аччык олоххо олордоллор бэйэлэригэр тугу да хаалларыммакка туран, фронтта көмө диэн үбү-харчыны, аһы-тананы, күндү маллары хомуйан ыта олорубуттара. Тыылга хаалбыт дьон- аймах хоргуйан өлөөһүннэрэ чаччы үгүстүк тахсыталаабыттара. Кыайыыга эрэллээх, хорсун-хоодуот санаалаах дьон буоланнар бэйэлэрин олохторун, доруобуйаларын кэрэйбэксэ туран фронтта көмөлөһөллөрө. Ол курдук оборона фондугар 38 мөлүйүөн солк. кэринэ харчынан, 57 мөл. солк. облигациянан, 40 тонна арыыны, 25,5 тонна копченый аһы, 929 тонна саахары, 42,6 тонна кондитерскай онгоһуктары, 2900 грамм кыһыл көмүһү, байыастарга ичигэс танас арааһын уо. д. а. хомуйан "ыппыттара. Маны таһынан «Советскай Саха сирэ» диэн танковай колонна уонна бойобуой самолеттары тутууга хас да төгүллээн үп хомуйан ыппыттара. 27 мөл. солкуобай танковай колонна 1 Украинскай фронтта бэриллибитэ уонна итинник ааттаах танкалары Берлини ылыыга көрбүт дьоннор туоһулура баар.

(Слайд)

Биһиги улууспут үлэһиттэрэ сүрдээх ыарахан усулуобуйага үлэлии- үлэлии оборона фондугар Кыайыы Туһугар үгүс көмөнү онорбуттара:

Уу харчынан (оччотооһу курсунан) 224.362 солк. хомуйан киллэрбиттэрэ. Заём облигациятынан 644.850 солк. биэрбиттэрэ. «Советская Якутия» танковай колонна тутуутугар 158.299 солк. түмэн ыппыттара. Иккис колонна тутуутугар 78.448 солк. эмиэ биэрбиттэрэ. Сэрииттэн эмсэбэлээбит уобаластар олохтоохторугар көмөбө 99.060 солк. хомуллубута. Промышленноһы, тыа хаһаайыстыбатын чөлүгэр түһэриигэ эмиэ элбэх үп хомуллубута. Кыһыл Армия буойуннарыгар 570 посылканы, 4.467 устуука ичигэс тананы тигэн ыппыттара. Биһиги бу аһыах чаччылары ағалан туран, улуус үлэһиттэрэ Кыайыы туһугар туохтарын да харыстаабатах патриотическай хамсааһыннарын холобурдарын ағынныбыт. Итинник этэ улуус бары нэһилиэктэригэр дьин-чаччы патриотическай хамсааһын. Кыайыы туһугар тыылга хаалбыт аға көлүөнэ киллэрбит көмөтө түмүллэн биһиги өстөөбү кыайыппыт, биһиги эйэлээх халлаан анныгар олодор дьолбутун түстэспит сэрии кыттыылаахтарыгар уонна тыыл бэтэрээннэригэр үйэлэргэ нөрүөн-нөргүй буоллун!

(Слайд)

Хас биирдii нэһилиэк тэрилтэлэригэр Кыайыны уһансыбыт, үтүө суобастаахтык үлэлии сылдыбыт, бэтэрээн үлэһиттэрдээхтэр. Тэрилтэ салайааччылары бэтэрээннэрин умнууга хаалларбакка, ыччаты иитиигэ тирэх, үтүө үгэс, холобур оностоллоро хайҕаллаах. Биһиги Сунтаардааҕы анал коррекционной оскуола-интернат мэлдьи киэн туттар, ытыктыыр киһибитинэн буолар, оҕо сааһа сэрии ыар кэмигэр ааспыт, 8 оҕо амарах аҕата, 16 сиэн, 8 хос сиэн эрэллээх эһээтэ- Можаров Дорьян Андреевич. Кини оҕолоро, сиэннэрэ аты-эргин, тутуу, иитээччи, юрист курдук республикаҕа наадалаах идэлэри баһылаан үлэлии-хамсыы, туһалыы сылдылар. Дорьян Андреевич оскуола иитэр-үөрэтэр үлэтигэр көмөтө улахан этэ: аҕа көлүөнэлэри кытта көрсүһүүлэргэ, аҕа саастаахтары чиэстээһингэ, аҕа дойдуну көмүскээччилэр, Кыайы күннэригэр күүтүүлээх ыалдыппыт, үтүө сүбэһипит буолара.

(Слайд)

Тыыл, үлэ бэтэрээнэ Можаров Дорьян Андреевич бэйэтин ахтытыгар маннык суруйбута: «Мин 1931с. көмүс күһүн, атырдыах ыйын 27 күнүгэр Сунтаар буоругар түһэн, урун сир сырдыгын көрбүтүм. Онтон дьоллоох оҕо саас биһиги көлүөнэҕэ 1941 сылтан, сэрии сағаланытынан саппаырбыта, үгүспүтүгэр эрэйгэ-мунна, ытаһыга-сонһууга кубулуйбута.

Миигин ииппит таайым, Можаров Илья Егорович, сэрии сағаланытыгар, маннайгы хомуурга ынырыллан сэриигэ барбыта. Мин ыарыһах ийэбинээн иккиэйэх буолан хаалбыппыт. Таайым үлэлээбит «Партизан» колхуоһугар анардас ийэлэр, кырдыаҕастар уонна оҕолор колхоз бары үлэтигэр сөботох күүс буолан хаалбыттара. Биһиги кыра оҕолор үөрэх бүттэһинэ, ыһыы, от уонна оҕуруот үлэлэригэр күүспүт кыайарынан үлэлээн, көлөһүн күннэнэн, кыра дохуот - бурдук, арыы оҕото ыларбыт. Кыһын оскуолабытыгар итии аһылык (сорохпугар) диэн, убаҕас хааһы сиэтэллэрэ. Оскуолабыт оттор маһа бараннаҕына оҕолор бэйэбит дүлүн эрбээн бэлэмниирбит. Улахан тымныларга суруйар чэриниилэбит тонон илиибитинэн сылытан үөрэнэрбит, ол да буоллар оскуола сабыллыбат этэ. Оройуон бары нэһиликтэригэр сэрии содулуттан маннык балаһыанһа ордук колхуостаахтар кэргэттэригэр дьулааннык дьайбыта. Кыамматтар, кырдыаҕастар хоргууан өлөөһүннэрэ тохтоло суох барбыта. Ити курдук төһөлөөх оҕо-уруу суорума суолламмыттара билигим дағаны чуолкайдаммыта биллибэт.

Маннык харана күннэр түөтү сыл бүрүүкээн, 1945 сыл сааһыгар ыам ыйын 9 күнүнэн, Кыайы өрөгөйүн түмүктэммитэ. Олох оннун булан барбыта. Хара дьайдаах немец тарпыт сэрииттэн элбэх Саха хоодуот уолаттара төрөөбүт алаастарыгар төннүбэккэ, сэрии толоонугар охтубуттара. Кинилэр сырдык дууһалара биһиэхэ хас биирдибитигэр сүрэхпитигэр- быарбытыгар куруук бааллар.

Мин таһара көмөтүнэн тыыннаах орпугум. Ийэм Можарова Мария Егоровна сэрии иккис сылыгар күн сириттэн барбыта. Онтон ыраағынан аймахтарбар иитиллэ сырыттаһына оскуолам директора, фронтовик Акимов Г. аһына көрөн Тойбохой детдомугар таһаарбыта: Сэрии сылларыгар детдомна дағаны ас-таһас өттүнэн мөлтөх этэ. Саас аайы үгүспүт цингалаан босхонноон, миилэбит иһэн ыалдыарбыт үгүс этэ. Ол да буоллар өлүөр бириэмэбитигэр иитиллэр дьибитигэр барыга-бары көмө-имэ буоларбыт. Сайынын тутар сүөһүбүтүгэр окко сылдыарбыт. Иитээччилэр буолар бырааһынныктарга баар кыаһытынан көрөн тэрийэн кытыннараллара. Биһиэхэ,

төгүрүк тулаайхтарга, сүрбүтүн аһара көтөбөр буолара. Ону билигин күндүтүк саныбын.

Онтон детдоммуттан бүтэн алмаас көрдөөһүнүгэр 1951 сылга диэри сылдыбытым. Ити сыл армияҕа ынырыллан Тиэхэй океан флотугар байыаннай хараабыл электригинэн 5 сыл сылдьан кэлбитим.

Олох барахсан онно-манна сүүрдэн-көтүтэн, үлэлэтэн-хамсатан дойдубар 1950 сыллаахха, оччолорго сураҕырбыт Журавлёв С.М. директордаах совхозка, идэбинэн үлэлээн, | оройуон улахан анара сирдээх-уоттаах нэһилиэктэр туох баар социальнай, производственной объектарын саҥа электриализациялааһын, механизациялааһын курдук сүнкэн тэнитиллэн ытыллыбыт үлэлэргэ 15 сыл тухары кыттыбыппыттан билигин астына саныбын.

(слайд)

Кэлин, дойдуга буолбут уларыйылар кэмнэригэр, СХТ-га ПМК Мелиоводствоҕа оболорбун кытары үлэлии сылдьан пенсияҕа тахсыбытым.

Бочуоттаах сынныаланна тахсан баран улууска бастын үлэлээх, оҕолору бары өттүнэн чэбдигирдэр оскуола-интернатка үлэлээбитим.

Сотору Улуу Кыайы күнүн бырааһынньыга кэлиэ, биһиги бүгүнгү күммүт ИИИИ дууһаларын толук уурбут хаан-уруу чугас дьоннорбутун сүгүрүйэн туран ахтан-санаан ааһыахпыт. »

Түмүккэ:

Дорьян Андреевич эрдэ тулаайах хаалан оонньооботох оҕо сааһын, сэрии онорбут алдьархайын күүрээһиннээх үлэбэ ааспыт эдэр саастарын биһиги мэлдьи өйдүү саныы, ытыктыы туруохпут. Тулаайах оҕо сэрии аас-туор ыарахан олоҕор самнастан хаалбакка, тыыннаах ордон, үчүгэй үлэһит, нэһилиэк дьонун-мааны ыала буолан, кэскиллээх кэнчээри ыччаттанан олоҕорута эдэр көлүөнэбэ үтүө холобур буолар.

Сүгүрүйэбит үйэлэргэ өлбөт-сүппэт үтүө суолу-иһи бу орто дойдуга хаалларбыт көлүөнэ дьонно!

Кэлэр кэнчээри ыччакка сүбэнэн-аманан бу олоххо көмө-тирэх буолан, уһундук дьоллоохтук олорун, күндү бэтэрээннэр.

Манан кылааспыт чааһа түмүктэнэр. Барыгытыгар махтал.

Тuһаныллыбыт литература:

1. Назаров И.Т. Сунтаар улууһун учууталлара Аҕа дойду улуу сэриитигэр кыттыылара. Якутск, 2000.
2. Сунтаар нэһилиэгэ. Сунтаар, 2006.
3. И. Афанасьев. Улуу Кыайыы 55 сылыгар// Сунтаар сонуннара. - 2000.
4. Д.А. Можаров ахтыылара 2010 с.